

**Мукачівсько-Ужгородська «возз'єднана» єпархія
наприкінці 1940-х – у 1960-і рр.:
унікальний випадок чи типовий приклад?**

НАТАЛЯ ШЛІХТА

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Кафедра історії (Україна)

Abstract: *The article examines circumstances of appearance and characteristic features of the everyday life of the Mukachiv-Uzhhorod diocese of the Russian Orthodox Church in the 1940s – 1960s. Drawing from numerous and diverse sources (primary sources from central Ukrainian and Russian state archives; oral evidence; published documents), the author raises the issue of the correlation between unique/specific and general/typical in the life of the diocese. Approaching the issue from a wider context of studying the Church “under communism,” the article defines specific characteristics of the “liquidation of the Unia” in Transcarpathia and of the life of the “reunited” diocese afterwards. Simultaneously, as this study demonstrates, everyday life in the diocese had all the typical characteristics of the “Church within the Church,” which de facto existed within the official structure of the Moscow Patriarchate after “reunification” being a successful survival strategy of Galician and Transcarpathian Greek Catholics after the forceful liquidation of their Church.*

Key words: *Mukachiv-Uzhhorod Diocese, Greek Catholic Church, Orthodox Church, “Church within the Church,” “reunification” / “reunited”, Trascarpathia.*

Вступ

Закарпаття, як регіон з окремою еклезіальною традицією, що складалася віками і багато в чому залежала від географічного чинника, отримало свою специфіку, в очах дослідників (як і в очах радянських органів влади, які щойно після включення Закарпаття до складу СРСР, намагались цю традицію подолати). Визнання цієї специфіки у стосунку до Греко-Католицької Церкви у ХХ ст., однак, лише ускладнює історіографічну долю останньої. У загальних дослідженнях з історії Церкви «під комунізмом» Закарпаття згадується лише через кому (так само, як через кому воно згадувалось у радянських документах, в яких йшлося про «ліквідацію унії в Західній Україні і Закарпатті»). При цьому, загальні висновки і спостереження, сформульовані на основі вивчення галицької ситуації, або некритично переносяться на Закарпаття (як-от твердження про взаємозв'язок релігійного і національного), або так само некритично твердиться про їхню непритаманність для Закарпаття. Дослідники,

передовсім з регіону або пов'язані з регіоном,¹ які пишуть конкретно про Закарпаття, натомість, не надто намагаються вписати свої студії у ширший контекст, обмежуючись все тією ж згадкою про окремішність еклезіальної традиції, специфіку становища Церкви в Закарпатті.

Метою цієї статті є вписати дослідження Церкви в регіоні у ширший контекст вивчення Церкви в Радянській Україні. Предметом дослідження є Мукачівсько-Ужгородська єпархія, яка мала свою специфіку як новопостала у 1940-х рр. єпархія Російської Православної Церкви (далі – РПЦ), але водночас і характерні риси «Церкви в Церкві», що утворилась в межах офіційної структури Московського Патріархату після насильницького «возз'єднання» (як галицьких, так і закарпатських) греко-католиків.

Концепт «Церкви в Церкві», як і реалії її повсякденного життя / виживання (передовсім в Галичині), викладені авторкою статті у низці публікацій,² тому тут достатньо обмежитись згадкою лише найбазовіших характеристик.

1) «Церква в Церкві» позначає спосіб співіснування із РПЦ «возз'єднаних» греко-католиків. Духовенство, єпископат і миряни, незалежно від «щирості» й мотивів свого переходу у православ'я, були тісно пов'язані між собою спільним усвідомленням власної відмінності від РПЦ, окремішніми релігійною та

---

¹ Див. наприклад праці: МАГОЧІЙ П.-Р.: Пристосування без асиміляції: геніальність Мукачівської греко-католицької єпархії. In: *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2003. Число 4: Еклезіальна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи / За ред. о. Бориса Гудзяка, Ігоря Сkochиляса, Олега Турія. Львів, 2003, сс. 162-169; ФЕНИЧ, В.: «Чужі» серед своїх, «свої» серед чужих. *Греко-католики Мукачівської єпархії під час та після «возз'єднання» Закарпаття з Радянською Україною*. Ужгород: Мукачівська греко-католицька єпархія, 2007. 107 с.; ФЕНИЧ, В.: Між опором, асиміляцією і пристосуванням: адаптація греко-католиків Мукачівської єпархії в умовах радянського тоталітаризму (1949–1989). In: *«Катакомбна церква» (двадцятиліттю виходу Української Греко-католицької Церкви з підпілля присвячується): Статті і матеріали* / Ред. З. Білик та ін. Львів: Вид-во Львівського музею історії релігії «Логос», 2009, сс. 23-29; КАПІТАН, Л.: Ліквідація Греко-Католицької Церкви у Закарпатті, 1945-1949 рр.: ідеолого-пропагандистська складова. In: *Краєзнавство*, 2012, № 3, сс. 71-83; КІЧЕРА, В.: Спроба порівняльно-статистичного аналізу слідчих справ радянських спецслужб проти репресованих василіан у Закарпатті. In: *Theologicka revue – Theologos*, 2015, No 2, pp. 18-38; БЕНДАС, Д.: Репресії Радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 роках. In: *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії*. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000, Число 2 / За ред. о. Бориса Гудзяка, Ігоря Сkochиляса, Олега Турія, сс. 290-299; ПАГІРЯ, О.: Ліквідація радянськими органами державної безпеки Греко-Католицької Церкви на Закарпатті (1945–1949). In: *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії*. Львів: Видавництво УКУ, 2015, Вип. 7 / Відп. ред. О. Турій, наук. ред. Р. Скакун; РЕКАР, А.В.: The Calvary of the Union. In: *The History of the Church in Carpathian Rus'*. New York: Columbia University Press; East European Monographs, 1992, pp. 144-161.

² Докладніше див.: ШЛІХТА, Н.: *Церква тих, хто вижив. Радянська Україна, середина 1940-х – початок 1970-х рр.* Харків: Акта, 2011, сс. 251-381; ШЛІХТА, Н.: Західноукраїнський вплив на Український екзархат: несподівані наслідки «возз'єднання». In: *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. Львів: Видавництво УКУ, 2012, Ч. 6: Насилля влади проти свободи сумління / Відп. ред. Олег Турій, сс. 430-447; SHLIKHTA, N.: Competing Concepts of “Reunification” behind the Liquidation of the Ukrainian Greek Catholic Church. In: *Christianity and Modernity in Eastern Europe* / Ed. by Bruce R. Berglund and Brian Porter-Szücs. Budapest–New York: CEU Press, 2010 (2013 paperback), pp. 159-190; ; SHLIKHTA, N.: ‘Ukrainian’ as ‘Non-Orthodox’: How Greek Catholics Were ‘Reunited’ with the Russian Orthodox Church, 1940s–1960s. In: *State, Religion and Church*, 2015, No. 2, pp. 77-95.

національною ідентичностями і бажанням вижити в умовах московської уніфікаторської політики.

2) Життя «возз'єднаних» єпархій регулювалось не так еклезіальною владою (чи то на рівні Патріархату, чи Українського екзархату), яка мала обмежені ресурси для впливу і, що важливо, усвідомлювала усю нереалістичність проекту швидкого і повного перетворення «уніатів» на «православних», як владою радянською. І провідна роль у цьому належала обласним уповноваженим Ради у справах РПЦ, яких не випадково місцеве населення сприймало як «уповноважених РПЦ».³

3) Водночас, основним чинником, що власне і витворив «Церкву в Церкві», стала місцева опірність до усіх змін, упроваджуваних у релігійне повсякдення «зверху». Ця опірність / резистентність значною мірою формувалась силою місцевих традицій і народним консерватизмом, але ще більшою мірою завдяки стратегічно важливій – в очах влади – позиції «возз'єднаних» єпархій як структури, що протистоїть «антирадянській» діяльності «упорствующих униатов». Саме це (*bargaining situation*, за визначенням Вільяма Флетчера: керівники комуністичної держави були готові пожертвувати своєю ідеологічною ворожістю до релігії, «як тільки вони дійсно потребували підтримки Церкви» й домовитись із нею, йдучи їй на суттєві поступки; як наслідок, існування Церкви цілковито залежало від збереження відповідних (політичних чи то суспільних) умов⁴) головним чином стало запорукою успіху «Церкви в Церкві» як локального проекту виживання греко-католиків після насильницької ліквідації офіційних структур їхньої Церкви.

Конфесійна ситуація

«Ліквідація унії» в поліконфесійному Закарпатті мала свої особливості, порівняно з моноконфесійною Галичиною. Ті особливості, які згодом вплинули і на специфіку життя у вже «возз'єднаних» Мукачівсько-Ужгородській єпархії. Першою особливістю була традиційно сильна позиція Православної Церкви в регіоні. Уже в грудні 1944 р. делегація священників православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії, на чолі з її адміністратором ігуменом Феофаном (Савовим), рушила до Москви для зустрічі з патріархом Алексієм (Сіманським). Під час зустрічі у стінах Ради у справах РПЦ 11 грудня було обговорено низку питань. Серед них центральними, як читаємо в офіційній стенограмі, стали: 1) перепідпорядкування єпархії від Сербської Православної Церкви до Московського Патріархату; 2) «(патріарх) Алексій: А якщо територія Ваша перейде у відання Радянської влади, то, значить, і уніати усі до нас перейдуть? – Ігумен Феофан: Якщо справа буде благополучно розвиватися, то уніати

---

³ Див. наприклад: Інтерв'ю з о. Миколою Цариком, від 07.02.93, 05.02.94, м. Львів. In: *Архів Інституту історії Церкви (АІЦ)*, П-1-1-315, с. 14, 25; *Нескорена Церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу* / Упор. В. Сергійчук. К.: Дніпро, 2001, с. 25.

⁴ FLETCHER, W. C.: *A Study in Survival: The Church in Russia 1927–1943*. London: S.P.C.K., 1965, pp. 87, 114, 119-120; FLETCHER, W. C.: *Religion and Soviet Foreign Policy, 1945–1970*. London: Oxford University Press, 1973, p. 5.

перейдуть у православ'я».⁵ З цього короткого діалогу можемо побачити, як одразу ж після «конкордату» вересня 1943 року⁶ Московський Патріархат сприймав сталінський режим як прямого спадкоємця російської імперської влади з її чітко визначеною політикою щодо «уніатів».

Вже у жовтні 1945 року було створено Мукачівсько-Ужгородську єпархію в межах Московського Патріархату на чолі з єпископом Нестором (Сидоруком).⁷ За статистикою Ради у справах РПЦ, станом на 1949 рік (до офіційного оголошення «возз'єднання») у Закарпатській обл. діяло 147 православних парафій (деякі мали як основні, так і дочірні церкви), що їх обслуговували 144 священники.⁸ Тоді в області на обліку стояло 327 греко-католицьких церков, що їх обслуговували 235 священників. За тією ж статистикою, після завершення «возз'єднання» в області діяло зареєстрованих 346 православних парафій (567 церков).⁹

Зважаючи на достатньо сильну позицію Православної Церкви, із самого початку «возз'єднаної» кампанії в Закарпатті саме на її «місіонерське заповзяття» владні органи поклали особливі надії; особливо після того, як на її чолі став архиєпископ Макарій (Оксіюк),¹⁰ що успішно (принаймні так виглядало) виконав свою місію як Львівсько-Тернопільський правлячий архиєрей. Православна пропаганда не була надто оригінальною і оперувала звичними і з імперських часів, і з радянських документів, штампами. Так, в одному зі звернень «возз'єднаного» духовенства Ужгорода до греко-католицького (лютий 1949 р.) читаємо:

*Православна віра і православна церква довгі віки єднала наш народ з рідним православним народом по той бік Карпат. Єдиною душею для всього нашого народу була православна віра... Рука Божя виразно розгорнула перед нами світлу сторінку нашої історії в єднанні, в нерозривній спільності з усім православним народом нашої великої Вітчизни.*¹¹

Попри окремі спроби, як-от щойно згадана, з очікуванням «місіонерським заповзяттям» православних не дуже склалося, як твердять офіційні документи:

---

⁵ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). Ф. 6991. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 89. Переклад з російської тут і надалі наш. – Н. Ш.

⁶ Докладніше про порозуміння між сталінським режимом і РПЦ див.: ШЛІХТА, Н.: *Церква тих, хто вижив...* с. 41-50; ШКАРОВСКИЙ, М.В.: *Русская православная церковь и Советское государство в 1943–1964 годах: От «перемирия» к новой войне.* Санкт-Петербург: ДЕАН+АДИА-М, 1995, с. 11; ШКАРОВСКИЙ, М.В.: *Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах).* М.: Крутицкое патриаршее подворье; Общество любителей церковной истории, 2000, с. 198, 216; ЄЛЕНСЬКИЙ, В.Є.: *Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990).* К., 1991, с. 16; ПАЩЕНКО, В.О.: *Православ'я в новітній історії України.* Частина 1. Полтава, 1997, с. 112; ЛЫСЕНКО, А.Е.: *Религия и церковь на Украине накануне и в годы Второй мировой войны.* Ін: *Вопросы истории,* 1998, № 4, с. 55.

⁷ Нестор (Сидорук) – єпископ Мукачівський і Ужгородський з жовтня 1945 р. по червень 1948 р.

⁸ ДАРФ. Ф. 6991. Оп. 1с. Спр. 1442. Арк. 11.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5667. Арк. 75-76.

¹⁰ Макарій (Оксіюк) – глава Мукачівсько-Ужгородської єпархії у 1948–1950 рр.

¹¹ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5667. Арк. 132-137.

«Православна ієрархія не лише не веде місіонерської роботи, але навіть не намагається утримати навколо себе віруючих, зовсім не турбуючись про свій авторитет» (із зауважень республіканського уповноваженого Ради у справах релігійних культів Петра Вільхового до діяльності єпископа Нестора).¹² Так само, вторинність і пасивність православних у справі «возз'єднання» відзначали і греко-католики: «То всьо уряд... Православні... Тоді не була розвита та міжусобиця. Тоді православні думали своє, і абсолютний мир був. Вони зовсім не були причасними, то всьо уряди і тільки уряди».¹³

Тому владі доводилось не лише постійно «стимулювати» таку місіонерську роботу, але й матеріально підтримувати Православну Церкву. Так, наприклад, 24 березня 1947 р. Православній Церкві було передано одне з найпопулярніших місць паломництв – Мукачівський Свято-Миколаївський жіночий монастир на Чернечій горі. Згодом саме там 29 серпня 1949 р. під час святкування Успіння було оголошено про ліквідацію Ужгородської унії. У своєму архиєпископському посланні до духовенства і вірян Закарпаття у цей день архієпископ Макарій так окреслив доленосне значення події: «Прийшов, нарешті, той благословенний час, коли на всьому просторі нашої споконвіку православної Русі-України не стало унії з Римом».¹⁴ У тому ж 1947 р. «український уряд», наприклад, передав православним матерію для пошиття «літніх і зимових ряс за зразком російського православного духовенства – 542 комплекти». Метою акції було не лише матеріально підтримати православних, але й «вибити козир» з рук «уніатської пропаганди» про те, що «православне духовенство неохайне, обірване».¹⁵

Ради у справах РПЦ і релігійних культів і надалі (особливо до 1950 р.) переконували відповідні органи у необхідності матеріально підтримувати православних у Закарпатті. Наприклад, у звіті Петра Вільхового за жовтень-грудень 1948 р. читаємо, що асигновані на наступний рік 500 тис. руб. є «недостатніми і виділеними без врахування дійсних потреб» для успішного ведення «політично важливої» місійної роботи серед уніатів.¹⁶ Важливим стало і використання податкового тиску, що ще 26 вересня 1945 року передбачалось НКДБ УРСР серед заходів для ліквідації УГКЦ:

*10. З метою стимулювання переходу греко-католицьких парафій у православ'я, використовувати податковий прес, диференціюючи його з таким розрахунком, щоб православні парафії обкладалися нормально і не вище 25%, ті що об'єдналися навколо Ініціативної групи греко-католицької церкви для возз'єднання з православ'ям – 40%, греко-католицькі парафії і монастирі – 100% максимальної податкової ставки.*¹⁷

¹² Там само. Спр. 4555. Арк. 310. Див. також: Там само. Арк. 148-149, 306-309.

¹³ Інтерв'ю з о. Мироном Бескидом, 05.06.96, м. Мукачево, Закарпатська обл. Ін: АИЦ. – П-1-1-687, с. 4.

¹⁴ Послання опубліковане: Журнал Московской патриархии, 1949, № 10, сс. 8-9.

¹⁵ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4555. Арк. 120.

¹⁶ Там само. Спр. 5667. Арк. 84.

¹⁷ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки. К.: ПП Сергійчук М.І., 2006, Т. 2, с. 276.

Постанова № 25 Закарпатського облвиконкому від 19 травня 1948 р. мала на меті виправити «помилки в оподаткуванні служителів релігійних культів» у Закарпатській обл. У документі гостро критикувалися «ненормальні випадки», які мали місце, коли православне духовенство оподатковувалось тяжче, аніж уніатське а чи католицьке духовенство. Це визначалось як наслідок «аполітичного підходу фінансових працівників до справи оподаткування».¹⁸ Такої ж думки дотримувався і обласний уповноважений А. Шерстюк, який у своїх звітах звично робив розрізнення між «прогресивним православним» і «реакційним уніатським» духовенством, а поступ опрацювання розглядав як «прогресивне явище», якому належить усіляко сприяти.¹⁹

Попри усі старання і матеріальну підтримку, становище Православної Церкви незначно покращилось. Наприклад, архієпископ Варлаам (Борисевич)²⁰ у листі до екзарха України митрополита Іоанна (Соколова) від 14 липня 1958 р. інформував про зміст антиправославної пропаганди з боку «катакомбної» Церкви: «Куди ти йдеш у це бідне православ'я? Ти там будеш лише податки платити».²¹

Після звершення «возз'єднання» Раді у справах РПЦ уже не так штучно, як в Галичині, доводилось стимулювати конфлікти між старо- і новоправославними. «Возз'єднані» не бажали миритися з тим, що чисельно менші староправославні «взяли все управління у свої руки», на що отримували зустрічне звинувачення в тому, що «вони возз'єднались формально і нагадують собою поведінку Арія, одно говорять, а інше думають».²² Зі звернення Мукачівського єпархіального управління (у листі – об'єднання) до голови Ради у справах РПЦ Георгія Карпова (1955 р.) дізнаємося, наприклад, що дійсними винуватцями виселення православного духовенства з церковних будинків, які оголошувались комунальними, були «возз'єднані» і траплялося це, якщо «в дане село прийде директор школи з сім'ї колишніх уніатів».²³

Хоча й у цьому питанні не завжди відбувалось так, як очікувалось. Однією з визначальних рис «Церкви в Церкві» в Галичині було те, що «возз'єднані» уже своєю чисельністю змушували присланих «оправославлювати» їх православних підлаштовуватись / пристосовуватись до себе.²⁴ Під час інструктивної наради уповноважених Ради в Києві 9-13 грудня 1952 р. вказувалось, що це позначилось і на повсякденному житті Мукачівсько-Ужгородської єпархії: «У Закарпатській обл. православні церкви і монастирі, які не були уніатськими, змушені пристосовуватись до віруючих і не тільки

---

¹⁸ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5069. Арк. 145.

¹⁹ ДАРФ. Ф. 6991. Оп. 1с. Спр. 222. Арк. 23, 34.

²⁰ Варлаам (Борисевич) – глава Мукачівсько-Ужгородської єпархії з вересня 1956 р. по липень 1961 р.

²¹ ДАРФ. Ф. 6991. Оп. 1с. Спр. 1442. Арк. 153.

²² Там само. Арк. 13.

²³ Там само. Оп. 2. Спр. 154. Арк. 100.

²⁴ Детальніше про «несподівані» для влади наслідки «возз'єднаної» кампанії див.: ШЛІХТА, Н.: Церква тих, хто вижив... сс. 367-382; ШЛІХТА, Н.: Західноукраїнський вплив на Український екзархат...

миряться з порушенням обрядів і догм, але й заводять у себе обряди уніатських церков (відпусти)».²⁵

Окрім того, практично столітнє співжиття православних і греко-католиків у Закарпатті не могло не позначитись на внутрішньому житті, обрядовості кожної із Церков. Як зазначав у своїй доповіді до 20-ліття Львівського собору архієпископ Григорій (Закаляка),²⁶ із «шістнадцяти пунктів», визначених як основні кроки до «оправославлення» західноукраїнськими єпископами у 1950 р., найтяжче було виконати два: ««філіокве» і питання апостольської спадковості православної ієрархії... [Натомість. – Н.Ш.] обряд в Закарпатті ніколи не був такою проблемою, як, наприклад, в Галичині, тому що обидві сторони, і православні, і уніати, мали той самий обряд... до речі, відмінний від галицького».²⁷

Обласного уповноваженого «уніфікація обряду», як виглядає, переймала набагато більше, аніж місцевого архиєрея. Тому, на вже згаданій нараді уповноважених 9-13 грудня 1952 р. Шерстюк висловив свою ідею: «Для того, щоб возз'єднане духовенство виконувало обряд по православному, їх потрібно перекинути у староправославні парафії. Такий спосіб введення православного обряду підказав єпископу».²⁸ Виходячи зі свого розуміння, що «православний» ставало синонімом до «прийнятний», навіть «прогресивний» і «про-радянський», Шерстюк, наприклад, слідкував за зміною убранства «возз'єднаних» церков, навіть особисто опікувався запровадженням у цих церквах дияконів і хорів.²⁹ Єпархіальний архиєрей тому неодноразово жалівся, що без Шерстюка не може вирішувати жодних внутріцерковних питань.³⁰

Для поліконфесійного Закарпаття традиційною була також наявність чисельних римо-католицьких і реформаторських громад. Уже після хрущовської антирелігійної кампанії, станом на 1965 р., в області продовжувало діяти зареєстрованих 90 парафій Реформаторської Церкви. Цікаво, що за визначенням менш контрольовані реформатори виконували для Мукачівсько-Ужгородської єпархії роль того подразнюючого чинника, яку в Галичині могли виконувати лише «упірні уніати». Під час наради глав «возз'єднаних» єпархій 23-24 вересня 1965 р., наприклад, були наведені такі дані: «[Реформатори. – Н.Ш.] служать поховання за догмами і навіть ховають в огорожі церков. Під час поховання говорять проповіді».³¹ Все це негативно

---

²⁵ ДАРФ. Ф. 6991. Оп. 3с. Спр. 5. Арк. 217.

²⁶ Григорій (Закаляка) – архієпископ Мукачівський і Ужгородський у лютому 1965 р. – березні 1977 р.

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 17. Арк. 80-81.

²⁸ ДАРФ. Ф. 6991. Оп. 1с. Спр. 922. Арк. 217.

²⁹ Там само. Спр. 222. Арк. 34.

³⁰ Там само. Спр. 1054. Арк. 209.

³¹ У ході хрущовської антирелігійної кампанії наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. були накладені суворі обмеження на здійснення обрядів (у тому числі поховальних) поза межами церковного приміщення.

впливає на сусідні православні єпархії, де віруючі говорять: «Їм можна, а ми що, гірші за них?».³²

Ще однією важливою особливістю «возз'єднання» в Закарпатті була відсутність національного чинника. На відміну від Греко-Католицької Церкви в Галичині, Ужгородська єпархія не ідентифікувала себе як *українська національна Церква*, а тому і не сприймалась як така. Тому «ліквідація унії» лише другорядним чином і лише за аналогією мотивувалась національними питаннями. Єпископ Іларіон (Кочергин)³³ у своєму зверненні від 24 травня 1950 р., оригінально задресованому і до «всечеснейшого греко-католического духовенства» (потім викреслено в оригіналі), очевидно, просто використовував звичні з імперських часів штампи:

*Враг рода человеческого... увлек их в пресловутую унию, недостойными русского человека заблуждениями, как в области догмы, так и в области обрядов. Лишенные единства с Православной церковью, некоторые из закарпатцев забыли было кто они, к какому народу принадлежат, забыли свой язык. От потери веры отцов получился большой вред.*³⁴

Тому і відповідь на питання про «возз'єднання» – «невозз'єднання» не мотивувалась збереженням *українського* перед *російським*. Неочікувано для влади, відсутність зв'язку між релігійним і національним не полегшила справи «ліквідації унії». Кожне відповідне рішення мотивувалось питанням «віри» і «спасіння», що робило вибір на користь «возз'єднання» не менш проблемним. Православна Церква не могла дати спасіння, як були переконані багато з греко-католиків, адже: «Православні, вони комуністи були».³⁵ А як пояснював підпільний священик о. Мирон Бескид (1925 р. н.): «Я не раз про себе думав, що якби комунізм, ідея комунізму вичеркнула зі своєї ідеології негативне отношеніє до релігії... антирелігійну ідеологію... то вони може би захопили весь народ... то є ісключітельно богобойний народ».³⁶ Узгодження ж християнської та комуністичної лояльностей³⁷ відкидалось як неможливе, як «неможливо служити двом богам», особливо якщо кожен вимагав повної і безумовної відданості.

Таке поширене сприйняття стало однією з причин, чому владі не вдалось реалізувати свій оригінально-неоригінальний сценарій і здійснити «ліквідацію унії» руками «ініціативної групи» за галицьким зразком. У доповідній записці Ради у справах РПЦ за 1947 р. йшлося про те, що «в Закарпатті поки не є можливим створити з уніатського духовенства Ініціативну групу. Тому

---

³² ЦДАВО. Ф. 4668. Оп. 1. Спр. 459. Арк. 17.

³³ Іларіон (Кочергин) – глава Мукачівсько-Ужгородської єпархії з липня 1950 р. по вересень 1956 р.

³⁴ ЦДАВО. Ф. 4668. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 9 (повністю текст звернення див.: Арк. 8-13).

³⁵ Інтерв'ю з о. Мироном Бескидом... с. 6.

³⁶ Там само. с. 47.

³⁷ Саме таке узгодження стало основою православної тактики виживання «під комунізмом». Докладніше див.: ШЛІХТА, Н.: *Церква тих, хто вижив...* сс. 107-118; SHLIKHTA, N.: 'Orthodox' and 'Soviet': the Identity of Soviet Believers (1940s – early 1970s). In: *Forum for Anthropology and Culture*, 2015, No. 11, pp. 140-164.

ліквідація унії в Закарпатті вимагає довшого часу».³⁸ Тому, тактика зорганізованого «Закарпатського братства по поверненню греко-католиків в лоно Російської Православної Церкви» мала бути інакшою. У «Братство» планували залучити активних «возз'єднаних» священиків з Львівсько-Тернопільської єпархії і роботу воно мало провадити через «відколювання в православ'я» (*откальвание в православие*) «окремих вразливих частин Закарпатської греко-католицької церкви» (з довідки Вільхового від 6 серпня 1947 р.).³⁹

Іншою причиною того, чому не вдалося повторити «галицький сценарій», була позиція правлячого єпископа Теодора Ромжі, авторитет якого не міг підважити відсутній харизматичний лідер «возз'єднання» за прикладом Гавриїла Костельника. Під впливом владики Ромжі та вікарного єпископа Олександра Хіри, «греко-католицьке духовенство підкреслює єдність уніатської церкви з католицькою, і свою повну відчуженість від православ'я» і жодним чином не піддається досить слабо поставленій православної контрпропаганді, як дізнаємось з щойно згаданої довідки Вільхового.⁴⁰

Не маючи змоги нікого і нічого протиставити єпископу Ромжі, радянські органи безпеки пішли на крайній крок,⁴¹ який, як бачимо з реакції, також мало прислужився справі «ліквідації унії», принаймні, у короткій перспективі. У січні 1948 р. єпископи Дрогобицько-Самбірський Михаїл (Мельник), Станіславсько-Коломийський Антоній (Пельвецький) і єпископ Мукачівсько-Ужгородський Нестор (Сидорук) написали листа на ім'я Хрущова, на той час першого секретаря ЦК КП(б)У. Вони протестували проти подібних методів «упровадження православ'я» і стверджували, що вбивство єпископа Ромжі «пошкодило православ'ю і обуренням наповнило всіх, навіть православне населення Закарпаття і Західної України».⁴² Артикулюючи таке «масове невдоволення», вони просили владу переглянути своє рішення насильницьким шляхом ліквідувати Греко-Католицьку Церкву в Закарпатті та «припинити натиск органів МГБ на рештки католицької церкви».⁴³

Монастирське життя

Ще однією особливістю, що виявилась уже під час «возз'єднавчої» кампанії і згодом визначала характер релігійного життя у вже «возз'єднаних» єпархії, було інтенсивне монастирське життя. Визначаючи «проблемність» Закарпаття, республіканський уповноважений Ради у справах РПЦ Григорій Корчевий підкреслював у своєму звіті за 1952 р., що у регіоні проживало 43%

---

³⁸ ДАРФ. Ф. 6991. Оп. 1с. Спр. 153. Арк. 6.

³⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 150-151.

⁴⁰ Там само. – Арк. 149.

⁴¹ Йдеться про вбивство єпископа 27 жовтня 1947 р. Більш детально див.: РЕКАР, А. В.: The Calvary of the Union... pp. 150-152; БЕНДАС, Д.: Репресії Радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949... сс. 290-295.

⁴² ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5069. Арк. 83.

⁴³ Там само. Арк. 84.

«усіх монашествуючих» Західної України.⁴⁴ За інформацією Інспекторського відділу Ради, у міжвоєнний період у Закарпатті діяло 20 православних (обраховувались і монастирі, і скити) і 16 греко-католицьких і католицьких монастирів. Протягом 1947-1954 рр. було ліквідовано 7 православних і усі греко-католицькі і католицькі монастирі і скити (деякі з них, через передачу у відання православних, як-от згаданий Мукачівський Свято-Миколаївський жіночий монастир). Напередодні хрущовської антирелігійної кампанії, станом на червень 1956 р., в області продовжувало діяти 3 монастирі і 10 скитів, що їх населяли 360 насельників, причому 228 з них були віком 18-40 років, що викликало ще більше занепокоєння.⁴⁵

Ще в 1947 р. обласний уповноважений І. Ромер писав про відсутність фізичної можливості відвідати усі розкидані по області монастирі і скити, щоб зібрати про них вичерпну інформацію.⁴⁶ Своє прохання про збільшення штату у 1958 р. Шерстюк мотивував тим, що «силами всього одного уповноваженого Ради без будь-якого штату при наявності звиш 300 монашествуючих і 15 монастирських одиниць розкиданих по області, причому майже половина з них знаходяться в горах, и 302-х церковних громад з 512 церквами і 213 служителями культу, що-небудь запропонувати [неможливо. – Н.Ш.]».⁴⁷

Проблема бачилась і в невпорядкованості / непідпорядкованості монастирського життя, де панували «анархія і самочинство. Де хто хотів, будував собі монастир, без жодного дозволу вищих духовних властей».⁴⁸ Ще однією проблемою була їхня велика популярність як традиційних місць паломництв. Документи Ради описують масштаби святкування відпустів у Мукачівському жіночому монастирі: у 1952 р. монастир відвідало 5 тис. паломників, 1954 р. – 5 тис., 1955 р. – 7 тис., 1957 р. – до 8 тис. паломників, з них 20-40% молоді люди.⁴⁹ Суспільний вплив Церкви – її можливість впливати на населення поза вузько окресленою групою «типичних веруючих» – ще з 1920-х рр. бачився радянською владою як найбільша небезпека.⁵⁰ Тому ще за п'ять років до початку хрущовського наступу на народну релігійність, Шерстюк рекомендував єпископу Іларіону заборонити святкування відпустів. Як аргументував уповноважений, ця популярна традиція організації великомасштабних паломництв на свято Успіння і деякі інші свята була «пережитком уніатського минулого».⁵¹

Одним із наслідків визначеної специфіки Закарпаття стало те, що монастирське життя почало «турбувати» владу набагато раніше, ніж в інших єпархіях, де широкомасштабний наступ розпочався щойно 1958 року.

---

⁴⁴ ДАРФ. Ф. 6991. Оп. 1с. Спр. 922. Арк. 247.

⁴⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 234. Арк. 1.

⁴⁶ ДАРФ. Ф. 6991. Оп. 2. Спр. 80. Арк. 16.

⁴⁷ Там само. Спр. 234. Арк. 42-43.

⁴⁸ Там само. Спр. 86. Арк. 8.

⁴⁹ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2741. Арк. 400-401; Там само. Спр. 4038. Арк. 204-205; Там само. Спр. 4263. Арк. 309; ДАРФ. Ф. 6991. Оп. 2. Спр. 234. Арк. 5.

⁵⁰ Докладніше див.: ШЛІХТА, Н.; Церква тих, хто вижив... сс. 57-59; 75-79.

⁵¹ ДАРФ. Оп. 6991. Оп. 1с. Спр. 1054. Арк. 209.

З іншого боку, оскільки частина монастирів були питома православними, а тому, з офіційного погляду – «правильними» і «російськими» – це дозволяло як місцевому духовенству та архиєреям, так і Церкві загалом, представляти їх усіх як «православні російські» і тим захищати від настійливих намагань (особливо хрущовського) керівництва їх усі ліквідувати. На цьому вже у серпні 1949 р. наголошував у своїй розмові з республіканським уповноваженим Павлом Ходченком архієпископ Макарій (Оксіюк), адже ліквідувати монастирі «в умовах щойно завершеного возз'єднання колишніх уніатів з Православною Церквою є несвоєчасним».⁵²

Православні монастирські інституції Закарпаття звично описувались як «центр російськості» та «форпост боротьби проти унії» у церковних документах. Під час розмови із Георгієм Карповим 18 лютого 1959 р. митрополит Миколай (Ярушевич) підкреслив, що православні монастирі і скити Закарпаття «винесли на своїх плечах усі тяготи боротьби з католицизмом, а отже мають заслуги перед Батьківщиною»⁵³. Митрополит передав думку патріарха Алексія про те, що їхня ліквідація в умовах щойно розпочатої антирелігійної кампанії (головно йшлося про долю чисельних скитів) неодмінно «перекреслить нашу патріотичну діяльність» і матиме негативні політичні наслідки⁵⁴. Ліквідація монастирів і скитів Закарпаття описувалась не лише як крок, що «завдавав шкоди нашій справі» – «ліквідації унії» – у Закарпатті. Це також описувалось як крок, що ставив під загрозу політичну асиміляцію жителів регіону, як читаємо, наприклад, у листі професора Ужгородського університету Летуна на ім'я Карпова від 14 листопада 1954 року:

У народі вийде враження, що Уряд готує ліквідацію самої православної церкви, яка у народному понятті одне й те саме, що бути росіянином, тобто громадянином СРСР. Такою дією в народну душу западає недовіра до всього, що походить зі Сходу і Москви.⁵⁵

Повсякдення «возз'єднаної» єпархії

Поза тим, Мукачівсько-Ужгородська була типовою «возз'єднаною» єпархією, яка виживала і оберігала своє традиційне релігійне життя, апелюючи до народного консерватизму і несприйняття населенням будь-яких нововведень у звичний хід релігійного життя. Влад Наумеску твердить, що зосередженість на практиці – визначальна риса літургійної Церкви – полегшила навернення у православ'я з тієї простої причини, що обрядова різниця між двома Церквами не така вже і значна.⁵⁶ З іншого боку, саме ця зосередженість на практиці

---

⁵² ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5667. Арк. 245-246.

⁵³ ДАРФ. Ф. 6991. Оп. 2. Спр. 255. Арк. 3-4.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само. Спр. 80. Арк. 42.

⁵⁶ NAUMESCU, V.: *Modes of Religiosity in Eastern Christianity: Religious Processes and Social Change in Ukraine*. Berlin: Lit Verlag, 2008, p. 15.

унеможливила повну / дійсну інкорпорацію до РПЦ. Як, наприклад, підкреслював «возз'єднаний» священник з Ужгорода о. Дюрко:

*Викорінення латинських нововведень, що суперечать духу і догматам православної церкви, не є основним у даний момент... Люди звикли до цих обрядів і ми маємо задовольнятися тим, що вони до нас ще ходять, а не змінювати обряди і тим відштовхувати їх від церкви.*⁵⁷

Будучи консервативним, населення звикло до нормального релігійного життя «у Церкві», а тому коли доходило до здійснення таїнств (передовсім хрещення) і у дні великих релігійних свят, віряни шукали будь-якого священника, забуваючи про свої упередження. Навіть коли парафіяни не бажали прийняти призначеного православного / «возз'єданого» священника і бойкотували його богослужіння, вони кликали його здійснювати обряди. Пояснення було простим: «Ми не можемо ховати [чи вінчатись. – Н.Ш.] без ксьондза».⁵⁸ Шерстюк повідомляв про святкування Різдва у с. Чепа Виноградівського району:

*Попри те, що в с. Чепи не було майже 9 місяців священника і що з цього села була заява за підписом 533 людей, щоб у них в церкві служив греко-католицький священник, на церковній службі новопризначеного [православного. – Н.Ш.] священника народу було повно.*⁵⁹

Так само, «возз'єднана» громада не мала жодних упереджень щодо «катакомбного» священника. О. Мирон Бескид згадує показовий випадок, що трапився з ним у 1960-х рр. в одному із сіл Свалявського р-ну, куди його запросили на масові хрестини: «А село чисто було православне, то єсть не православне було, а наше, греко-католицьке, но они повністю всі перейшли». За словами «катакомбного священника», він не лише охрестив там 16 осіб, але й виголосив проповідь, в якій підкреслив: «Всі ви – греко-католики – в яку б ви церкву не ходили, що не робите, ви є греко-католики».⁶⁰

Іншим аргументом на захист традиції очікувано ставала наявність «упірних уніатів», які ніяк не бажали «возз'єднуватись» і припиняти свою «антирадянську діяльність». У звіті республіканського уповноваженого Григорія Пінчука за 1959 р. зазначалося, що в області проживали незареєстрованих 108 «колишніх уніатських священників», з них 26 провадили активну «підпільну» роботу. Для порівняння: загальні цифри по «возз'єднаних» єпархіях були відповідно 347 і 91.⁶¹ У цьому ж звіті уповноважений Шерстюк звинувачувався у тому, що досі не закрит жодної громади: «зовсім не тому, що тут не було умов для зняття... [а тому, що. – Н.Ш.] не ставив перед собою такої задачі, побоюючись, як би не посилювались уніати».⁶²

---

⁵⁷ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 783. Арк. 50.

⁵⁸ Інтерв'ю з о. Ізидором Бутковським, 28.01.94, м. Львів. Ін: АИЦ. – П-1-1-294, с. 49.

⁵⁹ ЦДАВО. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 57.

⁶⁰ Інтерв'ю з о. Мироном Бескидом... с. 47.

⁶¹ ДАРФ. Ф. 6991. Оп. 2. Спр. 256. Арк. 1.

⁶² Там само. Оп. 1с. Спр. 1788. Арк. 16-17.

Ієрархи Мукачівсько-Ужгородської єпархії діяли спільно з іншими західноукраїнськими архиєреями, обстоюючи інтереси, а часто й окремішність «возз'єднаних» єпархій. Так, у 1953 р. республіканський уповноважений одержав декілька практично ідентичних листів від усіх правлячих архиєреїв у Західній Україні: єпископа Іларіона (Кочергина), єпископів Михаїла (Мельника) і Антонія (Пельвецького) та архиєпископа Львівського і Тернопільського Панкратія (Кашперука), – у яких вони виступали проти порушення радянського законодавства про культу з боку місцевих органів влади. Єпископи критикували високе оподаткування духовенства, зауважуючи, що фінансові органи свідомо завищували прибутки священників, аби накласти на них вищий податок. Також піднімалося питання економічної дискримінації духовенства (йшлося про їхнє виселення із парафіяльних будинків) та соціальної (дискримінація дітей священників, які не мали змоги здобути вищу освіту).⁶³

Рада у справах РПЦ безперечно не могла оминати увагою той факт, що листи архиєреїв з чотирьох західноукраїнських областей, «саме тих областей, де була у свій час ліквідована греко-католицька (уніатська) церква», надійшли практично одночасно. Карпов тому запідозрив, що це була «спеціально організована» акція протесту (лист до ЦК КПРС від 27 липня 1953 р.).⁶⁴ Показова оцінка цієї «акції» міститься у листі Корчєвого на ім'я Карпова від 14 липня 1953 р. По-перше, республіканський уповноважений побачив пряму залежність між яскраво висловленою готовністю архиєреїв виступити проти дискримінаційної політики держави та посиленням підпільної «уніатської» діяльності після смерті Сталіна. По-друге, Корчєвий також припустив, що це була «спеціально організована» акція, мета якої – нагадати властям, що «возз'єднані» єпархії зберігали свій «особливий» статус, навіть попри те, що унію офіційно ліквідували.⁶⁵

Рапорт, підготований архиєпископом Варлаамом (Борисевичем) разом з архиєпископом Львівським і Тернопільським Палладієм (Камніським), а також єпископами Григорієм (Закалякою) (на той час Дрогобицьким і Самбірським) і Йосифом (Саврашем) Станіславським і Коломийським, на ім'я патріарха Алексія під час їхніх відвідин Москви у 1959 р. розкриває зміст їхньої тактики. Архиєреї реагували на масовану атаку на монастирі, з якої і розпочалась хрущовська кампанія. «Ми [*себто, єпископи.* – *Н.Ш.*] засвідчуємо про повне розуміння нами даного моменту і пов'язаних з ним урядових заходів».⁶⁶ Таким чином архиєреї намагалися продемонструвати, що їхнє звернення до патріарха вступитись із проханням перед «відповідними державними органами» про

---

⁶³ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2741. Арк. 278-280; ДАРФ. Ф. 6991. Оп. 1с. Спр. 1054. Арк. 79-80.

⁶⁴ ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 2741. Арк. 286.

⁶⁵ ДАРФ. Ф. 6991. Оп. 1с. Спр. 1054. Арк. 101.

⁶⁶ Там само. Оп. 2. Спр. 261. Арк. 145. Лист опубліковано: *Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1945–1970 гг.* / Под. ред. Н. А. Кривовой. Т. 2: Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете министров СССР. 1953–1970 гг. М.: РОССПЭН, 2010, сс. 243-244.

«більш уважне і поступове вирішення цих питань» (а саме обмеження діяльності монастирів) було зумовлене не їхніми опозиційними настроями, а лише прагненням попередити «погіршення ситуації». Режимові заходи проти монастирів, пояснювали вони, викликали «певне збудження серед віруючих наших єпархій, пов'язане з тим, що упорствуючі уніати зловтішно поширюють найбільш необґрунтовані чутки, в тому числі і про ліквідацію монастирів».⁶⁷

Висновки

Особливості перебігу «возз'єднавчої» кампанії в Закарпатті були зумовлені низкою чинників, що, у свою чергу, визначило і специфіку новопосталої у 1940-х рр. Мукачівсько-Ужгородської єпархії РПЦ. При цьому дія чинників об'єктивних (поліконфесійний характер регіону, де Православна Церква мала доволі суттєвий суспільний вплив; окремішність еклезіальної традиції Ужгородської унії, в якій національна мотивація була маргінальною; величезна, не лише у масштабах УРСР, але й Західної України, концентрація монастирського життя; складний географічний ландшафт, що ускладнював будь-який контроль над місцевим релігійним життям, тощо) підсилювалась чинником суб'єктивним, під яким маємо на увазі позиції як ієрархів і духовенства Греко-Католицької і Православної Церков, так і державних чиновників, відповідальних за «возз'єднання», і не в останню чергу – обласного уповноваженого. Зрозуміло, що усі ці чинники продовжували визначати характер повсякденного життя Мукачівсько-Ужгородської єпархії ще довго після формальної «ліквідації унії».

Цікаво, що попри питому власне *православну* складову Мукачівсько-Ужгородська єпархія не змогла повністю влитись у єдине тіло РПЦ, зберігаючи свою особливість / окремішність / інакшість саме як «возз'єднаної» єпархії. Останнє робило її складовою «Церкви в Церкві», що (несподівано для тих, хто планував «возз'єднання») постала в межах офіційної структури Московського Патріархату після насильницького приєднання до нього (відповідно до офіційних штампів: «повернення в лоно», «повернення еклезіальної території») структур, кадрів і вірян ліквідованих Греко-Католицьких Церков. Повсякдення Мукачівсько-Ужгородської єпархії мало чим відрізнялось від повсякдення решти «Церкви в Церкві», описаного нами в інших публікаціях і коротко схарактеризованого у Вступі. Ще більш показовим у даному контексті є усвідомлення єдності / спільності долі і тактик виживання з галицькими греко-католиками / «возз'єднаними», що бачимо як з з его-свідчень, так і зі спільних дій архиєреїв на захист інтересів і відстоювання окремішності «возз'єднаних» єпархій.

---

⁶⁷ Там само.